

Dede Korkut'ta Yer Alan Atasözlerinde Metaforların İşleyişi*

The Function of Methaphors in the Proverbs Stated in Dede Korkut

Yrd. Doç. Dr. Cüneyt AKIN**

Özet

Milletlerin hayata ve olaylara bakışlarını ve düşünüş biçimlerini (zihniyet, anlayış, mantalite) ortaya koyan atasözleri, insanların gündelik yaşamlarında bile başvurdukları metafor (meta: öte, phrein: taşımak) yapıları ile örülmüştür. Bir edebî sanat olarak metafor, atasözündeki dili gündelik dilden saptırarak, alıcısında bir "yadırgatma", "yabancılaştırma" meydana getirir. Bir şeyi başka bir şeyle düşünme aracı olarak kullanılan metaforlar, bir kavramı başka bir kavram alanı ya da düşünce biçimiyle açıklayan veya tespit eden atasözlerinde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Bugüne kadar çeşitli çalışmalarda, Türk dilinin bazı önemli yazılı eserlerinde geçen atasözleri, metafor kullanımı bakımından ele alınmıştır. Ancak, Türk dilinin çok sayıda önemli eseri, eğretilme (istiare) ve mecazdan farklı bir yapı ve kullanım alanı oluşturan metaforlar bakımından incelenmemiştir. Türk dili ve edebiyatının son derece önemli bir eseri olan Dede Korkut'taki metafor kullanımı üzerine ise, ne yazık ki bugüne kadar yapılmış herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu nedenle çalışmada, Dede Korkut'ta geçen atasözlerinde kullanılan metaforlar, George Lakoff ve Mark Johnson'ın tasnif ve tanımlamaları ölçü alınarak yapısal, ontolojik ve yönelim metaforları olmak üzere üç ana başlık altında ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Atasözleri, metafor, Dede Korkut, ontolojik, yönelimli

Abstract

Proverbs which reveal nations' perspectives about life and event sand different ways of thinking (mentality, consciousness) are knitted by metaphorical (meta: öte/beyond; phrein: taşımak/to carry) structures that people refer to even in their daily lives. A metaphor, as a literary device has an elusive meaning differentiates the language of a proverb from the language of daily life. Metaphors used as instruments for linking something with another thing are mostly used in proverbs which explain or reveal a concept with a different conceptual field or way of thinking. At present, the proverbs used in some of them portant written works of the Turkish language have been analyzed with regards to metaphor use. However, most of them portant works of the Turkish language have not been analyzed with regards to metaphors, which are used at different times than other figures of speech, specific to the Turkish Language (eğretilme), (istiare), (mecaz). Moreover, there searcher has not found a study on the use of metaphors in Dede

* Bu makale ilk olarak, E.Ü. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü tarafından düzenlenen "III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi: Dede Korkut ve Türk Dünyası" (19-23 Ekim 2015, Çeşme-İzmir) adlı kongrede bildiri olarak sunulmuştur. Mevcut makale söz konusu bildirinin yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

** Afyon Kocatepe Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı ABD, cuneyt.akin@hotmail.com

Korkut (Dada Gorgud), which is one of the most important works within the field of Turkish Language and Literature. For this reason, in this study, the metaphors used in the proverbs stated in Dede Korkut (Dada Gorgud) are discussed under three main categories: structural, ontological and orientational. These definitions and classifications come from the work(s) George Lakoff and Mark Johnson.

Keywords: Proverbs, metaphor, Dede Korkut, ontologically, orientational

Latince kökenli "metafor" kelimesi, dilimizde mecaz, eğretileme, benzetme, istiare vb. kelimelerle karşılanmıştır. En eski söylem şekillerinden "retorik" ve "poetik"e uzanan metafor kullanımı, sözü anlaşılır ve sanatlı kılmanın bir yöntemi olmuştur. Eşya ve olayları açıklamada felsefenin kullandığı, epistemolojik ve ontolojik gerçekliği üzerindeki tartışmalarla felsefeyi derinden etkileyen metafor [Ayık 2009: 55], söyleyene bağlı, canlı bir yapı olarak düşünüldüğünde [Saussure 1976: 39, 40] dildeki her ifadeye metafor anlamı yüklenilebilir [Ayık 2009: 61]. Böylece metafor, bir edebî sanat olmanın ötesine geçer ve bir düşünme yöntemi niteliği kazanır.

Klasik yaklaşıma göre metafor; lengüistik bir fenomen, sanatsal ve retorik bir araç, benzerliğe dayanan bir karşılaştırma şekli, iradi ve düşünülmüş bir kullanım ve onsuz da yapabileceğimiz bir konuşma figürüdür. Oysa George Lakoff ve Mark Johnson'ın geliştirdiği "kognitif lengüistik" yani yaklaşıma göre metafor; kelimelerin değil, kavramların niteliği, sadece sanatsal ve estetik kaygılar için değil, kavramları daha iyi anlamak içindir. Metaforlar, çoğunlukla benzerliğe dayanmayan, sıradan insanlarca da gündelik hayatta kullanılabilen ve lengüistik bir süs ve dekor olmaktan uzak, insani düşünmenin ve akıl yürütmenin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu nedenle metafor, basitçe bir kelime veya lengüistik ifadeler sorunu olarak düşünülemez. Belki de, kavramlar yoluyla, bir şeyi başka bir şeye göre düşünmek demektir [Lakoff, Johnson 2010: 13].

1) Atasözleri ve Metafor

Atasözleri; *"bilgelik, doğruluk, ahlaki değerler ve gelenekleri taşıyan, nesilden nesile aktarılan, metaforlar üzerine kurulmuş halk cümleleridir"* [Yaylagül 2010: 113]. Geleneğin, kültürün ve mantalitenin özeti niteliğinde olan bu sözlerde, atalarımızın metaforik yaklaşımlarına şahit oluruz. Bir yapıya, çok sayıda içeriği sığdıran metaforlar sayesinde, aktarılmak istenen tecrübe bilgiye (knowledge), pratik aklın yorumuyla ulaşırız.

Genellikle ima yoluyla bir karşılaştırma yapan atasözleri [Erdem 2003: 119], az sözle çok şey anlatarak bizi mevcut anlam, kavram, benzerlik ve ilişkilerden öteye (metaya); yeni anlam, kavram, benzerlik ve ilişki dünyalarına taşımaktadırlar.

Atasözlerindeki metaforların, halk ve divan şiirinden farklı bir kullanım özelliği ve işlevi söz konusudur. Halk ve divan şiirlerindeki metaforlar, bir mazmun geleneğine ve birikimine dayanırken atasözlerindeki metaforlar, tıpkı modern şiirdeki metaforlu yapılar gibi tek kullanımlıdır. Yani şiirlerdeki gibi kalıplaşmış ve birebir karşılıkları yoktur (bülbul- gül, kirpik-ok, servi-uzun boy vb.). Fakat atasözlerindeki bu tek kullanım özelliği, şiirdeki kapsamdan daha geniş bir kullanım alanı da sağlamaktadır. Örneğin, "çivi çiviye söker" atasözündeki "çivi" ifadesi, tek bir kelimeyle (dert, ızdırıp vb.) karşılanmayıp herhangi bir güçlüğü ifade eden metaforik bir anlatıma dönüşmektedir. Aynı durum, "ağaç, yaprağıyla gürler" atasözünde de karşımıza çıkar. Buradaki "ağaç" metaforu, sadece dost ya da sadece akraba ifadeleriyle karşılanamaz.

Atasözlerindeki bu tür kullanımlar, farklı durumlarda farklı kavram karşılıkları üretebilirler. Böylece atasözlerindeki metaforlar, şiirdeki kullanımına nazaran daha geniş bir kapsama ve değişim esnekliğine sahip olmaktadır. Ayrıca, atasözlerindeki metaforik ilişkiler, şiirdeki kadar kesin ve belirli olmamakla birlikte, keyfi de değildir [Servet 2010: 35].

Dede Korkut'taki atasözlerine baktığımızda da durum değişmez:

"Kara eşek başına uyan ursan katır olmaz/ Karavaşa ton geyürsen kadın olmaz/ Eski Panbuk bez olmaz/ Karı düşmen dost olmaz" [Vural 2013: 3].

2. Metafor Çeşitleri

İnsan mantığının, zekâsının ve bazen de bilgeliğinin ürettiği bir anlatım biçimi olan metaforlar, çok sayıda alt başlık altında incelenmektedir. Bunlar: Ontolojik metafor, yönelim metaforu, konvansiyonel metafor, poetik metafor, kavram metaforu, kompleks metafor/karma metafor ve iç içe girmiş metafordur. Ancak, bu alandaki genel kabul, metaforik yapıları Lakoff ve Johnson'ın yaptığı "ontolojik metaforlar ve yönelim metaforları" olmak üzere iki ana başlık altında ele almak doğrultusunda olmuştur:

2.1 Ontolojik Metaforlar

Ontolojik metaforlar; fiziksel nesnelere, maddelere ve özellikle de kendi bedenimizle ilgili tecrübelerimiz üzerine kurulu olan metaforlardır. Bunlar olay, hareket, duygu ve düşüncelere varlık ve maddelere olarak bakma şekillerine temel sağlar [Lakoff, Johnson 2005: 50]. Yani ontolojik metaforlar, hareket, duygu, fikir gibi soyut varlıkları, bir nesne, bir madde, bir kapsayıcı ya da insan olarak somutlaştıran metaforlardır [Yunusoğlu 2006: 55].

Herhangi bir soyut kavramı somutlaştırarak anlamayı kolaylaştıran ontolojik metaforlar, "kaynak alan" ve "hedef alan" olarak iki kavram alanında gerçekleşmektedir [Kemal 2003: 38].

Allah Allah Demeyince İşler Onmaz [s. 73]	
Kaynak	Hedef
Allah Allah demek	Dua etmek
İşler	Her türlü çaba
Onmaz	Hayra dönmek/ düzelmek
Kadir Tanrı Vermeyince Er Bayılmaz [s. 73]	
Kaynak	Hedef
Kadir Tanrı	İlahî güç
Vermek	Dilemek
Er	Kişi
Bayılmaz	Zenginleşmemek
At İşler, El Öğünür [s. 130].	
Kaynak	Hedef
At	Alet
İşler	Çalışmak
El	Usta
Öğünür	Öğünmek

Kara Eşek Başına Uyan Ursan Katır Olmaz [s. 74].	
Kaynak	Hedef
Kara eşek Başına uyan ursan Katır olmaz	Soysuz Soylu elbisesi giydirmek Soylu olmamak
Karavaşa Ton Geyürsen, Kadın Olmaz [s. 74].	
Kaynak	Hedef
Karavaşa Ton geyürsen Kadın olmaz	Soysuz Soylu elbisesi giydirmek Soylu olmamak
Eski Panbuk Bez Olmaz, Karı Düşmen Dost Olmaz [s. 74].	
Kaynak	Hedef
Eski panbuk Bez olmaz	Bayağı şey Nitelikli olmamak
Padişahlar Tanrı'nın Gölgesidir [s. 218].	
Kaynak	Hedef
Padişahlar Tanrının gölgesidir	Yöneticiler Tanrının temsilcisi olmak

2.2. Yönelim Metaforları

Bir kavramı diğerine göre yapıya kavuşturmayan, bunun yerine bütün bir kavramlar sistemini diğer bir kavramlar sistemine göre organize eden bir metafor şekli olan yönelim metaforları, uzay ve mekân istikameti ile ilişkilidir (yukarı-aşağı, içeri-dışarı, ön-arka, beri-öte, derin-satıh, merkez-çevre vb.). Bir kavrama, uzay ve mekân yönelimi veren bu yön adları, bedenimizin fiziksel çevredeki işlevlerinden doğarlar. "*Mutlu olan yukarıdadır*" ifadesinde "mutlu" kavramı "yukarı (İng. up) yönelimli" olarak kullanılmıştır. İngilizce'de "*I'm feeling up today*" ifadesi, "*kendimi bugün yukarıda (iyi, hafif) hissediyorum*" anlamındadır. Yönelimler her kültürde aynı olmayabilir. Bazı kültürlerde gelecek "önümüzde" iken, bazılarında ise "arkamızda"dır [Lakoff, Johnson 2010: 36].

Dede Korkut metnindeki atasözlerinde herhangi bir yönelim metaforuna rastlanmamıştır.

2.3. Yapı (Kavramsal) Metaforları

Yönelim metaforları ve ontolojik metaforlar gibi, yapı metaforları da tecrübe, bilginin sistemleştirdiği sözel yapılardır. Ancak, Dede Korkut'taki atasözlerinde; "*Rasyonel tartışma savuştur*", "*emek bir kaynaktır*", "*zaman bir kaynaktır*" vb. [Lakoff, Johnson 2010: 89,93] yapılarda tespit edebildiğimiz herhangi bir metafor şekline rastlanmamıştır.

Sonuç

Dede Korkut'ta yer alan atasözlerindeki metaforların işleyişine, George Lakoff ve Mark Johnson'ın tasnif ve tanımlamaları esas alınarak bakıldığında, sadece ontolojik metaforların kullanıldığı görülmektedir. Fiziksel nesnelere, maddeler ve özellikle de kendi bedenimizle ilgili tecrübelerimiz üzerine kurulu olan ve olay, hareket, duygu ve düşüncelere varlık ve maddeler olarak bakma şekillerine temel sağlayan ontolojik metaforlar, atasözlerimizin, daha doğrusu mantığımızın işleyiş biçiminin, daha çok varlık düzeyinde, yani dış dünyamıza ait tecrübelerin bir sonucu olarak oluştuğunu ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- 📖 VURAL H. [2013]. "Dede Korkut Destanlarında Geçen Deyimler ve Atasözleri", *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi*.
- 📖 ERGİN M. [2009]. *Dede Korkut Kitabı 1-2*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- 📖 AYIK H. [2009]. "Düşünceden Dile Felsefe ve Metafor, Milel ve Nihal İnanç", *Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 1.
- 📖 ERDEM S. [2010]. "Atasözlerinde Metaforların İşleyişi", *Millî Folklor*, S. 88.
- 📖 LAKOFF G., JOHNSON, M. [2010]. *Metaforlar (Hayat, Anlam ve Dil)*, çev. Gökhan Yavuz Demir, İstanbul: Paradigma Yay.
- 📖 SAUSSURE F. [1976]. *Genel Dilbilim Dersleri, I. II.*, çev. Berke Vardar, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- 📖 YAYLAGÜL Ö. [2010]. "Divânu Lugâti't-Türk'te Yer Alan Atasözlerindeki Metaforlar", *Millî Folklor*, S. 85.
- 📖 YUNUSOĞLU M. K. [2006]. "Türkiye Türkçesi Bilgisayar Metaforları", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 3 (2).
- 📖 YUNUSOĞLU M. K. [2003]. Buddhist "Türk Çevresi Eserlerinde Metafor", Yayımlanmamış Doktora Tezi, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.